

Nyodlingen

SNABB UTÖKNING AV SMÅ ÅKERAREALER

V I SÅG TIDIGARE att endast ungefär 2 procent av Sveriges yta bestod av åker i början av 1700-talet. Den mycket låga andelen åker var delvis en följd av att åkerbruk inte bedrevs i stora delar av landet. I norra Norrlands inland saknades odlad jord. I de delar av Nordsverige där man faktiskt hade åkerbruk, var det på små ytor. I medeltal utgjorde åkern under 0,5 procent av arealen i de två tredjedelar av landet som ligger norr om Dalälven (Norrland och Dalarna).

I övriga Sverige fanns det stora variationer. I de mest uppodlade delarna av södra och västra Skåne nådde åkern redan i början av 1700-talet över 50 procent av den totala landarealen, och i slättbygderna i norra Götaland och östra Svealand omkring 15–20 procent. Det var dock bara begränsade delar av Syd- och Mellansverige som nådde så höga uppodlingsgrader. Över stora delar av Götalands inland tycks åkern i genomsnitt ha täckt 2–4 procent av landytan, och i Svealands skogsbygder inte sällan så lite som 1 procent. Totalt omfattade åkern ungefär 5 procent av all mark i

I Bergslagen ställde koppelbruket (s. 305) tidigt krav på stenröjning av åkern. På bilden syns stenbrytande män. Männen använder inte spett helt av järn, utan järnskodda trästänger.

Lavering av Gustaf Silverstråhle, 1700-talets senare del.

de delar av Sverige som ligger söder om Dalälven, det vill säga Götaland och Svealand utom Dalarna.

De små åkerarealerna i Sverige avspeglar att landet var glesbefolkat, men det förefaller också som om åkerarealen per capita var något mindre än vad som var genomsnittligt för Europa i början av 1700-talet. De korta odlingssäsongerna gjorde det svårt att hinna med att bearbeta och skörda lika stora arealer per arbetande som på kontinenten. En stor del av jordbruksproduktionen var därför lagd på att utnyttja ängar och betesmarker för animalisk produktion. Hö och löv till vinterfoder kunde bärgas under de delar av sommaren som inte var fyllda av åkerbruksarbete.

Som kommer att framgå av följande kapitel medförde många av den agrara revolutionens tekniska förändringar att produktiviteten i åkerbruksarbetet ökade och att arbetssäsongerna kunde förlängas. Detta gjorde det möjligt att nyodla mycket i Sverige. Medan åkern i västra Europa ökade med 110 procent mellan 1700 och 1870, ökade åkern i Sverige med i runda tal 250 procent under samma period.

Snabbast var nyodlingen i Norrland. I ett tiotal undersökta byar i Luledalen hade åkern mer än tiodubblats mellan början av 1700-talet och år 1870. Genom kolonisation av Norrlands inland vann åkerbruket dessutom insteg i delar landet där det tidigare inte bedrivits.

I Svealand och Götaland var nyodlingen starkast i skogsbygderna. Slättbygderna i Östsvrige och Skåne hade däremot en procentuellt lägre nyodlingstakt än övriga landet. Dessa områden hade stor andel åkermark redan vid 1700-talets början – så det fanns alltså mindre mark kvar att odla upp. På de östsvenska slätterna var dessutom förhållandevis mycket mark omöjlig att odla. Östsvrige präglas nämligen av ett starkt inslag av uppstickande bergsklackar och annan för åkerbruk obrukbar mark, så kallade impediment.

På de väst- och centralsvenska lerslätterna hade dåliga avrinningsförhållanden länge en tillbakahållande effekt på nyodlingen. Den som odlade upp de lägst liggande markerna kunde förvänta sig att se sin säd dränkt under regniga somrar. Stora, delvis statligt finansierade utdikningsprojekt på de västsvenska slätterna bidrog efter omkring 1830 till att förbättra avrinningen. Stora delar av de västsvenska slättbygderna hade därför vid nittonhundratalets början distanserat Östsvrige ifråga om uppodlingsgrad.

Den snabba nyodlingen fortgick på de flesta håll fram till om-

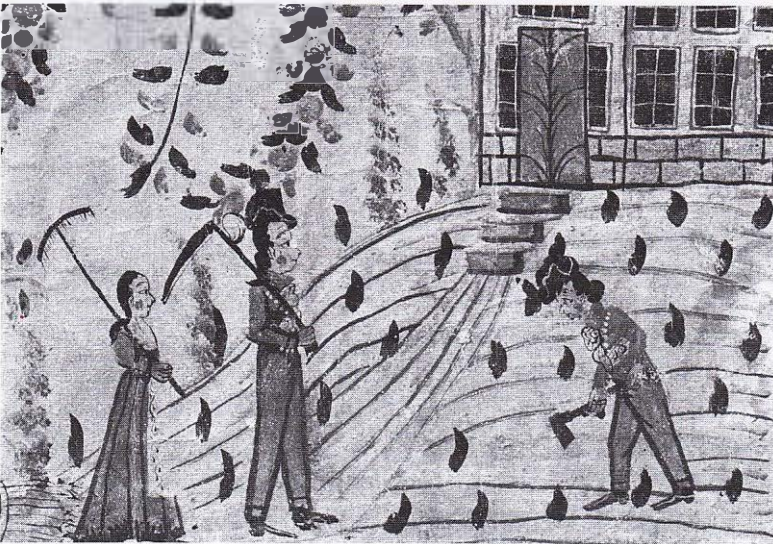
kring 1870, men dämpades därefter. I landet som helhet var åkerns ökningstakt hälften så hög mellan 1870 och 1900, som den varit mellan 1850 och 1865.

Genom den snabbare nyodlingen i de åkerglesa områdena än i de åkertäta, hade det fram till 1800-talets senare del skett en viss utjämning mellan skogs- och slättbygder i fråga om åkerprocent. Likafullt var skillnaderna fortfarande stora. I de skånska slättbygderna nådde i början av 1900-talet åkerns andel på många håll omkring 90 procent av markytan, och i stora delar av Västergötlands, Dalslands, Östergötlands och Upplands slättbygder nådde den 50–75 procent. I stora delar av Småland låg åkerprocenten samtidigt vid 5–10 procent, och i Norrland nådde enbart kustbygderna upp till femprocentnivån.

Växande åkerarealer per gård

Under 1600-talet och början av 1700-talet skedde en ganska omfattande hemmansklyvning. Detta gjorde att åkerarealen per brukningsgård i allmänhet ökade ganska lite, trots nyodlingen. Från 1700-talets mitt var hemmansklyvningen i Syd- och Mellansverige som regel mindre än förut. Medan nyodlingen tidigare hade resulterat i ett växande antal gårdar, ledde den alltså nu till större arealer per gård.

I några undersökta västsvenska områden steg den besådda arealen per brukningsgård från ungefär 4,5 till 7 hektar, i ett östgötskt från 6 till 11 hektar under perioden 1775–1850. I det östgötska

Om man odlar upp jord där det vuxit träd och buskar krävs det att de tjocka och sega rötterna buggs av och tas bort.

På denna bonad från Dalarna 1844 ses en man med rottyxa.

Ovan: Rottyxa från Mangskogs socken i Värmland.

fallet berodde den starka ökningen delvis på sammanläggning av brukningsgårdar.

Med den tilltagande åkerarealen per gård följde större behov av arbetskraft, som möttes dels med mer tjänstefolk på gårdarna, dels genom att bönderna i ökande grad anlätade torpare, backstugusittare och andra obesuttna.

Norrland avvek från detta mönster. Här var nyodlingen så stark att den tillät både en kraftig ökning av medelarealen per brukningsgård och en stark tillväxt av antalet gårdar.

Nyodlingstekniker

De tekniker som användes när man omvandlade ängar, betesmark och ibland även skogsmark till åker, var av varierande slag. När marken var stenig eller full av rötter användes huvudsakligen spadar, yxor (till att hugga av trädrötter med) samt trästänger med järnskoning i spetsen (spett helt av järn blev vanliga först under 1800-talet). Relativt stenfri mark kunde plöjas upp med kraftiga plogar som krävde särskilt många dragare.

Nyodlingsredskap. Skärejärn från Kalv i Västergötland, spade från ●ckelbo i Gästrikland och flåhacka från Grangärde i Dalarna.

En nyodlingsteknik lämpad för gräsmark var *brännodlingen*. Den fick ökad spridning under 1700-talets andra hälft och i början av 1800-talet. Tekniken fick först fäste i västra Sverige, där de stora nyodlingsbehoven fungerade som pådrivare för anammandet av nya odlingstekniker.

Vid brännodlingen vändes grässvålen med skärjárn eller flåhacka, eller ibland en plog med vilken man plöjde grunt. De avflådda grästorvorna lades i högar och fick torka, varefter de brändes och askan spreds över den nya odlingsmarken. Ibland kunde brännodlingen bli inledning till varaktig omvandling av gräsmark till åker, men ofta lades jorden igen till bete efter några skördar, varefter brännodlingen kunde upprepas på nytt efter några år. Bränningen frigjorde vissa näringsämnen och tog död på gräsrötterna och på så sätt förbereddes odlingsmarken snabbt för sådd eller potatissättning.

Skördarna de första åren efter bränning blev oftast mycket goda, men de avtog snabbt. Eftersom man inte hade nog med gödsel till dessa nyodlingar kunde jorden med tiden bli alldeles utarmad. Den förhållandevis enkla nyodlingsmetod som brännodlingen innebar befarades därför enligt ett dåtida talesätt ge upphov till ”rika föräldrar men fattiga barn”. I praktiken blev de negativa effekterna i allmänhet övergående.

Man med skärejárn. Sedan man på detta sätt flått av grässvålen brändes den.

NYODLINGENS DILEMMA

Äng och mulbete har mest allt blivit vänt i åker... Boskapskötseln har varit både kostelig och lönande i forna dagar, men sedan hushållningen med äng och mulbete som ovan sagt är, hava de magra nöten uppslukat de fete.

Dessa ord, med inlånad biblisk allegori, skrevs av en präst verksam i Skaraborgs slättbygd på 1780-talet. Han illustrerar ett problem som den starka nyodlingen i längden ledde till. I jordbruket, som det vanligen bedrevs i Sverige fram till mitten av 1800-talet, fanns en inbyggd motsättning. Då man utvidgade åkrarna gick detta ut över ängarna och betesmarkerna. När man egentligen behövde fler dragare och mer gödsel till de växande åkrarna, tenderade tillgången på foder till kreaturen snarast att minska. Visserligen gav åkern halm, men dess fodervärde var i regel sämre än ängsgräsets. Ändå hade dåtidens halm ofta högre fodervärde än hos dagens förädlade spannmålssorter. Av själva spannmålen hade

man fram till början av 1800-talet bara råd att ge kreaturen mycket lite.

Utvidgningen av åkern tenderade alltså, åtminstone fram till 1800-talets början, att leda till stagnation eller till och med minskning av antalet kreatur. I ett undersökt västsvenskt område minskade antalet dragdjur svagt, medan den besådda arealen ökade kraftigt. Åkerarealen per dragdjur var därmed i detta område 20 procent större 1785, och 75 procent större 1825, än den varit 1750. Den stagnerande animalieproduktionen medförde förändringar i kostvanorna. För majoriteten av den snabbt växande svenska befolkningen förstärktes under 1700-talet en tendens som varit märkbar sedan 1500-talet, och som innebar att kosten alltmer dominerades av vegetabilier.

På många håll kunde man visserligen röja nya ängar och betesmarker. En ökning av ängen i absoluta tal kunde dock sällan förhindra att ängen gick tillbaka relativt, eftersom ängsarealerna som regel var så mycket större än åkern i utgångsläget.

Problemet kan illustreras med utvecklingen i 115 byar i Jönköpings och Kronobergs län som undersökts cirka 1800 och cirka 1850. Området karakteriserades av stor animalisk produktion. Åkerarealen ökade under de femtio åren från knappt 4 till över 6 procent av totalarealen, på samma gång som ängen minskade svagt, från 24 till 23 procent. Dessa förändringar kan synas ganska obetydliga, men har i själva verket inneburit att proportionen mellan ägoslagen förändrats kraftigt. Medan det år 1800 gick 6,6 hektar äng på varje hektar åker, var motsvarande förhållande 3,8 hektar

Skörden pågår för fullt. Bredvid ligger kreatur som snart ska få nytt bete på stubbåkern.

Utsikt från Naglarby i Dalarna. Teckning i skissbok av Å. C. Wetterling, augusti 1824.

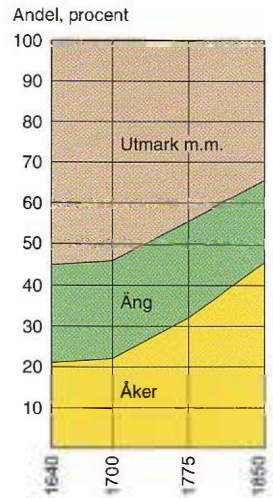
år 1850. Den sammanlagda ytan av åker och äng hade genomgått en viss ökning, vilket visar att man har röjt ny äng för att i någon mån kompensera förlusten till åkern.

Ett helt annat utgångsläge möter oss i östgötasocknen Ekebyborna. I fråga om denna socken finns det möjlighet att följa förändringarna ända från 1640-talet. Området representerar en av landets mest åkerbruksdominerade regioner. Redan på 1640-talet var åkern och ängen ungefär lika stora. Då åkern därefter utvidgades i allt snabbare takt fram till 1850, skedde det även här genom att äng odlades upp. Nyröjningen av äng förmådde i längden inte kompensera förlusten till åkern. Såväl 1640 som 1700 gick det 1 hektar äng per hektar åker, medan det 1775 gick 0,7 hektar och 1850 gick 0,4 hektar.

Nyodlingen ledde därför till ett ökat tryck på de återstående ängarna vilket sannolikt förvärrade situationen ytterligare, eftersom höproduktionen per ängsareal minskade till följd av överexploatering (se s. 137). Framför allt i landets södra och mellersta delar beklagade landshövdingar och andra myndighetspersoner vid sekelskiftet 1800 att allmogen plöjde upp jord till åker ”utan omtanke på nödig tillgång av hö och gödningsämnen”.

På 1780-talet och årtiondena efter år 1800 rapporteras från flera håll i landet osedvanligt svår foderbrist. Som direkt orsak angavs ogynnsamma väderförhållanden, men sannolikt försvårades problemen av att man befann sig nära marginalen, där inga reserver fanns att ta av.

Situationen under 1700-talets sista årtionden och omkring år

Åker, äng och utmark som andelar av totalarealen i Ekebyborna socken, Östergötlands slättbygd, 1640–1850.

1800 visar alltså symtom på ekologisk kris. Nyodlingen tycks ha gått "för långt" i förhållande till den rådande jordbrukstekniken. Men trots dessa krissyntom avstannade inte nyodlingen långsiktigt. Att den kunde fortsätta i snabb takt under 1800-talet är ett tecken på att de svenska jordbrukarna lyckades bemästra svårigheterna. Som vi ska se i följande kapitel fanns utvägarna ut ur krisen i redskapstekniska förändringar, samt i nya odlingsväxter och odlingsystem.

Ökat tryck på betesmarker och skogar

När åker och äng utvidgades gick detta ut över betesmarkerna. Behovet av nya betesmarker ledde i sin tur till att man tärde på skogsresurserna. Den växande befolkningen krävde alltmer virke till husbyggnad, gärdslä och vedbrand. Där träd huggits ned förhindrade det större betestrycket att skogen åter växte upp. Det förekom till och med att den fattiga befolkningen på utmarkerna medvetet satte eld på skog för att utvidga betet. De obesuttnas betänkligheter var i det fallet troligen små, eftersom skogens utnyttjande till virke med mera som regel var förbehållet bönder och andra som förfogade över mantalssatt jord.

På många håll medförde även överdrivet svedjebbruk att skogen

Två män i arbete på svedja. Tydligt är de i färd med det sotiga arbetet att ta vara på "smetveden" – obrända stammar som elden lämnat.

Detalj ur målning av Pebr Hilleström, 1700-talets andra hälft.

försvann. Enligt studien av Lönsboda i norra Skånes skogsbygder upptog svedjelanden i slutet av 1600-talet en areal som var fyra gånger så stor som åkerns (se ovan s. 126). När åkern utvidgades tilltog svedjandet i samma takt. Proportionerna mellan svedja och åker förblev alltså oförändrade. Följden blev att skogen nära nog försvunnit i detta område några årtionden in på 1800-talet.

En kraftig tillbakagång för skogen har skett även i andra regioner. Skoglösheten var särskilt kännbar i Bohuslän och Halland. I många fall kunde skogens tillbakagång leda till att det öppnades relativt goda betesmarker. Allvarligare blev följderna i områden med mager jord med dålig återhämtningsförmåga. Det är framför allt när det gäller Väst- och Sydsverige som modern forskning har påpekat tecken på överexploatering av utmarker som är tydliga i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Stark nyodling och ödeläggande av skogar på sura, magra jordar hade där resulterat i ljunghedar i stället för gräsmarker.

Engelsmannen T. R. Malthus, som för längs svenska västkusten 1799, beskriver ett ofruktbart hedlandskap som gav ”den ödsligaste och ledsammaste bild som kan ses. Jorden verkar inte alstra något annat än sten.”

Vid början av 1800-talet omtalades de av ljunghed dominerade så kallade Svältorna i Älvsborgs län, liksom stora ljunghedar i södra delen av Kronobergs län. Även ljungheden hade dock ett visst värde som betesmark. Den brändes med jämna mellanrum för att skapa en spädare grönska.

KOLONISATIONEN AV NORRLANDS INLAND

Det nuvarande landskapet Lappland var i början av 1700-talet nästan enbart befolkat av samer, som utgjorde ett betydande befolkningsinslag även längre söderut i det norrländska inlandet. Den samiska ekonomin var ingalunda likartad över hela Norrland. I de södra delarna av lappmarken, där skogslandet går ganska nära riksgränsen, hade renskötarna förhållandevis få renar och flyttade över relativt korta avstånd mellan fasta visten. De stannade nästan hela året i skogsområdet. Jakt och fiske var ett särskilt starkt inslag i denna skogssamiska hushållning.

Längre norrut var renskötseln helt nomadiserad. Där var renarna relativt sett fler, och flyttningarna var långa mellan fjällens grönbete på sommaren och barrskogens lavbete på vintern.

Enligt reglerna för beskattning av den samiska befolkningen som

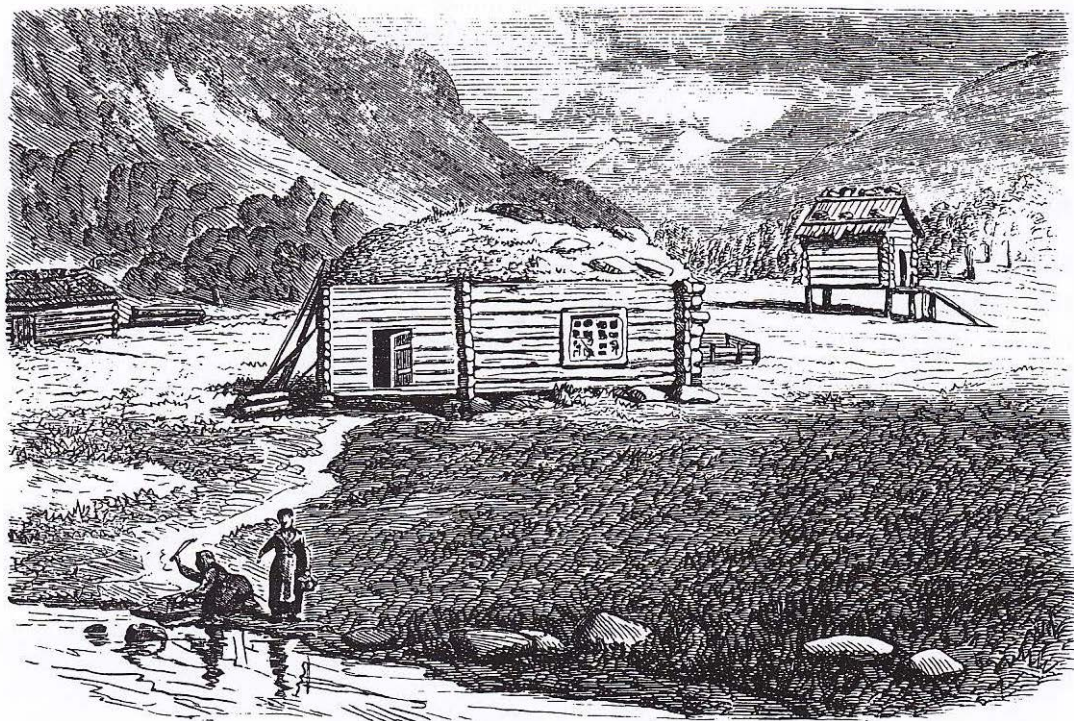
infördes 1695 utgjordes beskattningsenheterna av de så kallade lappbyarna. De var inte var byar i vanlig bemärkelse, utan samfälligheter som ofta fungerade som flyttningsslåg. Medlemmarna svarade solidariskt för byns skattebelopp, som i praktiken var baserat på reninnehavet.

I början av 1700-talet framhölls av ekonomiskt intresserade skribenter, bland annat Linné, att samerna från beskattnings- och folkhushållningssynpunkt var betydligt nyttigare än åkerbrukande nybyggare för kronan. Samerna, med sin kombination av renskötsel, jakt och fiske, var de som bäst ansågs utnyttja det norrländska inlandets förutsättningar.

Inom det nuvarande landskapet Lappland var de bofasta åkerbruksidkande nybyggarna mycket få ännu vid 1700-talets början. Antalet fasta bosättningar var knappt 30. De hade vid mitten av 1700-talet ökat till omkring 75. Därefter började kolonisationen skjuta fart. Antalet bebyggelseenheter var år 1800 ungefär 300 och år 1850 omkring 600. Antalet hade alltså tjugodubblats. Folkökningstakten var liksom tillväxten av antalet hushåll betydligt högre, eftersom många av de äldre bebyggelseenheterna delades upp i flera gårdar.

Ofta förlades nybyggarnas åkrar till näs i djupa, vattenrika och

Nybygge vid Njunjes (Njunnas), Lappland. Det gick till på samma sätt att tvätta 1865 som det gjorde vid 1700-talets början (se s. 58).

därmed värmemagasinerande sjöar, där risken för frostsador på säden under sensommaren var minst. Av samma skäl kunde åkarna läggas högt upp på bergssluttningar. Åkerbruket gav dock en så osäker avkastning att nybyggarna till större delen livnärde sig av kreatursskötsel, jakt och fiske. Särskilt skogssamerna i södra Lappland utsattes därmed för konkurrens i sitt näringsfång från nybyggarna, och blev kraftigt tillbakaträngda. Det förekom dock åkerbrukande nybyggare som själva var av samiskt ursprung.

Möjligen kan vi fråga oss varför kolonisationen kommer i gång först under 1700- och 1800-talen. Den snabba folkökningen i de norrländska kustområdena är en del av förklaringen. I stället för att öka "trångboddheten" i de gamla bygderna föredrog nybyggare att söka sig västerut, längs älvdalarna. Genom iakttagelser under jakt- och fiskefärder visste de var de lämpligaste platserna fanns för bosättning.

Sedan slutet av 1600-talet uppmuntrade dessutom staten kolonisation av lappmarken. Särskilt under 1700-talets senare del blev det lättare än tidigare för nybyggarbefolkningen att få stöd gentemot samerna av kronans administration och domstolsväsen. Det hade nämligen skett en ideologisk skärpning i synen på vilka näringar som var mest nyttiga. Åkerbruket hade alltid setts som viktigt, men dess betydelse upphöjdes nu ytterligare. I så gott som alla fall där nybyggarna vid domstolarna kunde hänvisa till att de bedrev, eller ämnade bedriva åkerbruk, vann de från 1780-talets mitt rättstvister med samerna om nyttjanderätten till marker som kunde anses ha betydelse för jordbruket.

Som regel måste lappmarksborna byta till sig spannmål. Under 1800-talet bidrog förbättrade kommunikationer och billigare spannmål till att lappmarksbebyggelsen kunde öka, eftersom värdet på de produkter nybyggarna kunde producera (animaliska livsmedel, skinn med mera) ökade i förhållande till spannmålen.

Med den ökande trävaruexporten från Norrland från mitten av 1800-talet ökade dessutom möjligheterna starkt till biinkomster från skogsbruket. Där det var svårt att klara sig på enbart jordbruk kunde man föra en dräglig tillvaro genom en kombination av jordbruk och inkomster från skogsbruk. Import av billig spannmål gjorde att jordbruket nästan helt kunde inriktas på foderproduktion till boskapen. Skogsbrukets expansion bidrog följaktligen till en ökning av antalet små deltidjordbruk. I Norrlands inland avstannade därför inte nyodlingen efter 1870, utan höll hög takt ända fram till 1930-talet.